

RECENZJE – REVIEWS

Przegląd Archeologiczny
Vol. 72, 2024, pp. 271-278
PL ISSN 0079-7138
DOI: 10.23858/PA72.2024.3760

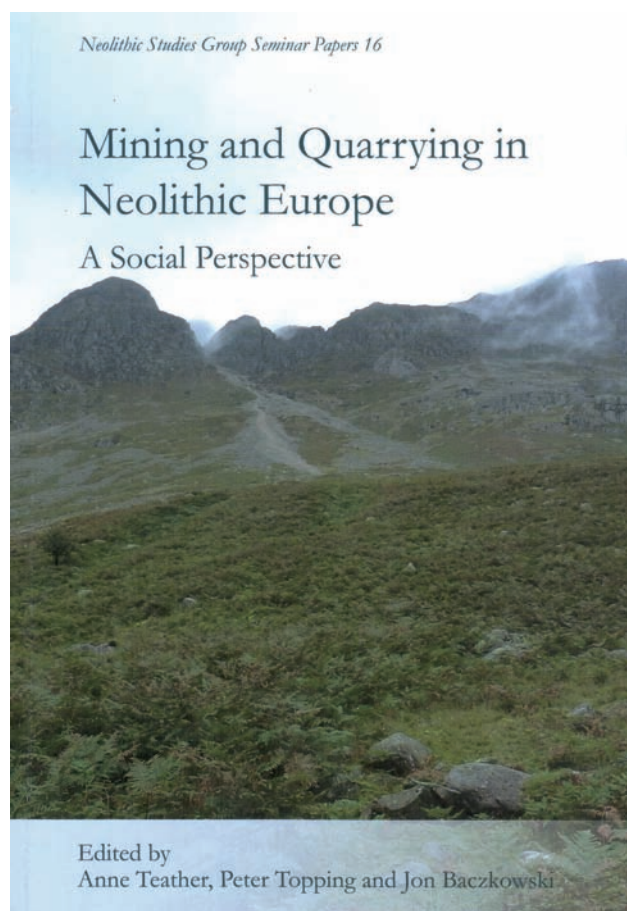
Anne Teather, Peter Topping and Jon Baczkowski (red.), *Mining and Quarrying in Neolithic Europe: A Social Perspective. Neolithic Studies Group Seminar Papers 16*. OXBOW Books, Oxford & Philadelphia 2019, ss. 206 + XVIII, ISBN 978-1-78925-148-7

Prezentowana praca zbiorowa zawiera 13 artykułów (s. 1-206), poprzedzonych *Słowem wstępnym* (s. v), *Spisem treści* (s. vii-viii), *Wstępem i podziękowaniami* redaktorów książki (s. ix-x) oraz *Listą współautorów*, obejmującą 24 osoby z adresami (s. xi-xiii). Z listy wynika, że autorzy pochodzą niemal w całości z Wielkiej Brytanii (17 osób) oraz Irlandii (6 osób). Jediną autorką z Europy kontynentalnej jest Astrid J. Nyland z Museum of Archaeology Uniwersytetu Stavanger w Norwegii¹.

Książka jest pokłosiem szesnastego seminarium *Neolithic Studies Group* (NSG), zorganizowanego w dniu 6 listopada 2019 roku w British Museum w Londynie. Ukazała się nakładem wydawnictwa OXBOW Books jako 16 tom serii wydawniczej NSG. Jak wyjaśniają w *Słowie wstępnym* T. Darvil i K. Brophy, utworzona w 1984 r. *Neolithic Studies Group* jest nieformalną organizacją skupiającą archeologów zainteresowanych neolitem z Wielkiej Brytanii, Irlandii i krajów nadatlantyckiej Europy. Pozostaje żałować, że artykułów tych ostatnich w książce zabrakło.

Temat seminarium z 2019 r. brzmiał *Extracting more than rock? Insight into the acquisition of stone and flint in the Neolithic*. Odpowiada on znacznie lepiej tematyce książki niż jej tytuł: *Mining and Quarrying in Neolithic Europe: A Social Perspective*, zapowiadający czytelnikowi treści albo zgoła nie-

¹ Stavanger jest dużym miastem położonym na południowo-zachodnim krańcu Norwegii, na brzegu Morza Północnego, na wysokości północnego końca wyspy Wielka Brytania.

obecne – kontynentalna Europa, albo pojawiające się tylko w pojedynczych artykułach.

Pierwszy artykuł (s. 1-19) pióra Robina Holgate'a jest zatytułowany *Flint working areas and bifacial implement production at the Neolithic flint-mining sites*

Corresponding author: **Andrzej Leligdowicz**, Badacz niezależny, ul. Brzoskwiniowa 8, 05-077 Warszawa; e-mail: aleligdowicz@poczta.onet.pl; <https://orcid.org/0000-0001-6402-9169>

Received: 4.04.2024; **Accepted:** 8.04.2024

This article is published in an open access under **the CC BY 4.0 license** (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Declaration of competing interest: The author declare that he has no known competing financial interests or personal relationships that could have appeared to influence the work reported in this paper.

in southern and eastern England. Autor jest znanym badaczem prehistorycznego górnictwa krzemienia we wschodniej i południowej Anglii, autorem ważnych publikacji poświęconych tej tematyce. Jedna z nich ukazała się przed laty w Polsce².

Artykuł podsumowuje wyniki badań pracowni nakopalnianych i procesów obróbki krzemienia. Holgate wykorzystał w tym celu wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie kopalń Long Down, Harrow Hill, Stoke Down i Church Hill, Findon w hrabstwie Sussex, prowadzonych w latach 80. XX wieku, uwzględniając też wcześniejsze materiały archiwalne.

Artykuł zwraca uwagę na *flint-working areas*, nie podając jednak ich definicji. Uściślenie terminu byłoby ważne ze względu na znaczne zróżnicowanie powierzchni rejonów obróbki krzemienia omawianych przez Autora – od 3,5 m² w Church Hill do około 1600 m² w Harrow Hill. Z jednej strony byłyby to małe jednostki – odpadki z pracy jednego lub dwóch krzemieniarzy, z drugiej zaś obszar z nagromadzeniem odpadków wielu pracowni. W Polsce tematyka ta była niejednokrotnie omawiana, m.in. na łamach „Przeglądu Archeologicznego” (np. Ginter 1974; Lech 1983; Chmielewska 1988).

Debitaż z zaprawy siekier pochodzący z wypełnisk szybów, z których pozyskano daty od 4000 do 3800 lat p.n.e., wskazuje zdaniem Holgate’a, że produkcja zaczątkowców narzędzi obustronnych od samego początku odbywała się w jednym rejonie pracownianym, podobnie jak zdaniem tego autora miało to miejsce w Rijkholt-St. Geertruid w Niderlandach i w Spiennes w Belgii. Autor dokonuje szeregu spostrzeżeń rzucających światło na gospodarkę, organizację pracy oraz wykorzystanie przestrzeni podczas eksploatacji krzemienia, o czym również pisano w literaturze polskiej (por. np. Borkowski *et al.* 1991).

Drugi artykuł zatytułowany *Comings and goings: The wider landscape of Early flint mining in Sussex*, autorstwa Jona Baczkowskiego (s. 21-35) powraca do problemu datowania początków brytyjskiego neolitu. Autor opiera wnioski na serii 39 nowych dat radiowęglowych uzyskanych w ramach projektu *Supply and demand in prehistory? Economics of Neolithic mining in NW Europe*³. Datowania wyka-

zały, że szczytowy okres działalności wydobywczej kopalń z południowej Anglii przypadają na 4000-3500 lat p.n.e., co pozostaje w zgodzie z wcześniejszymi datami wyznaczającymi początek górnictwa w Anglii na koniec V tys. p.n.e.

Według Baczkowskiego, wyniki szeroko zakrojonych badań krajobrazów górniczych mogą umożliwić nowe podejście i interpretacje w aktualnym dyskursie dotyczącym osadnictwa związanego z tym górnictwem. Kopalnia krzemienia jest od dawna uważana za miejsce szczególne, peryferyjne w stosunku do miejsc stałego osadnictwa, a eksploatacja surowca jest w dużej mierze interpretowana jako akt symboliczny wykraczający poza codzienną aktywność, odrębny od sfery zamieszkania.

Z artykułu Baczkowskiego wynika, że nadal nie udało się odkryć stałych osad, które można by wiązać z działalnością górniczą w Anglii, znanych z kontynentalnej Europy (zob. np. Lech 1987; de Grooth 2008), także w Polsce (np. Balcer 1975; 1995; 2002; Lech, Leligdowicz 1980; Lech 1981; 1987; 2020; Borkowski *et al.* 1991). Wypełniska badanych jam, odkrytych w pobliżu kopalń, zawierające ceramikę oraz narzędzia krzemienne uzasadniają interpretację Baczkowskiego, że grupy społeczne, które je pozostawiły, były mobilne i przemieszczały się sezonowo na obszarze swojej aktywności gospodarczej. Trudno powiedzieć więcej na ten temat. Osadnictwo wczesnoneolityczne w hrabstwie Sussex, jednym z najważniejszych rejonów neolitycznego górnictwa w Anglii, jest rozpoznane słabo (por. Whittle 1995, 249). W konkluzji Baczkowski stwierdza, że wbrew wcześniejszym poglądom kopalnie krzemienia nie były miejscami społecznej aktywności o marginalnej roli. Przynajmniej okresowo były miejscami centralnymi dla osadnictwa neolitycznego

Trzeci artykuł autorstwa Anne Teather zatytułowany został *Radiocarbon dating on flint mining shaft deposits at Blackpatch, Cissbury and Church Hill, Sussex* (s. 37-48). Autorka omawia 19 nowych oznaczeń radiowęglowych uzyskanych dla wypełnisk szy-

tych występuje wiele ważnych kopalń krzemienia i kamieniołomów, a także w ostatnich dziesięcioleciach prowadzono tam liczne prace badawcze nad identyfikacją źródeł surowców naturalnych. Jednak z wyjątkiem pracy Cooneya dotyczącej Irlandii (Cooney, Mandal 1998) oraz Pétrequina i współpracowników dotyczącej siekier z jadeitu i pokrewnych surowców z Alp południowej Francji i północnych Włoch (Pétrequin *et al.* 2012), ich wyniki nigdy nie zostały opracowane całościowo.

² R. Holgate, Neolithic flint mining in Britain. *Archaeologia Polona*, 33: 1995, p. 133-161.

³ Projekt koncentrował się na Wielkiej Brytanii i północno-zachodniej Europie (obejmując Irlandię, Francję, Belgię, Holandię, Danię i Szwecję), ponieważ w regionach

bów na trzech polach górniczych we wspomnianym już hrabstwie Sussex. Wskazuje na znaczną dysproporcję w dotychczasowej ilości dat radiowęglowych dla kopalń z tego obszaru. Dla siedmiu stanowisk wczesnoneolitycznej eksploatacji krzemienia uzyskano 20 dat, wskazujących początek ich aktywności najwcześniej na około 4500 lat p.n.e. (m.in. dla Harrow Hill i Church Hill). Prawdopodobnie znacznie późniejsza jest kopalnia Easton Down (ok. 2700 lat p.n.e.). Modelowanie datowań kopalń Cissbury i Harrow Hill z zastosowaniem statystyki bayesowskiej określiło początek ich działalności górniczej na okres 4600-3705 p.n.e. w pierwszym przypadku oraz 4250-3705 p.n.e. w drugim. Cztery spośród wymienionych kopalń krzemienia były dotychczas datowane tylko przez pojedyncze oznaczenia ^{14}C ; wątpliwości budziła też jakość wcześniejszych dat. Trzynaście z nich pochodzi sprzed ponad 40 lat i obciążonych jest dużym marginesem błędów (por. Lech 1981, 49, Table 2 – tam wcześniejsza literatura).

Kolejny artykuł zatytułowany *Tangled in blue: The role of riebeckite felsite in Neolithic Shetland* (s. 49-65) został przygotowany przez liczny zespół badaczy pracujących w instytucjach z Anglii, Irlandii, Irlandii Północnej, Szkocji oraz na Szetlandach i w Norwegii⁴.

Wymieniony w tytule felzyt riebeckitowy⁵ jest charakterystycznym surowcem skalnym używanym w neolicie do wytwarzania siekier i noży szetlandzkich. Źródła surowca zidentyfikowano w pobliżu wioski North Roe na półwyspie Northmavine, w północnej Szkocji, w dobrze zachowanym kompleksie kamieniołomów. Riebeckit należy do bogatej w sód amfibolowej grupy minerałów krzemianowych, co nadaje skale charakterystyczny niebieski kolor. Wykonane z niego artefakty znajdowane są w całej Szkocji.

Z wykopalisk na stanowisku Grut Well (Trench 3) uzyskano trzy daty radiowęglowe wskazujące okres między 3600-3300 lat p.n.e. Są to pierwsze daty potwierdzające działalność wydobywczą w ka-

mieniołomach North Roe we wczesnym i środkowym neolicie. Eksploatację felzytu kontynuowano co najmniej do końca neolitu, około 2500 lat p.n.e. Zdaniem autorów artykułu, początkowe użycie felzytu do produkcji siekier mogło wiązać się z wycinką lasów brzozowych. Z czasem kompleks kamieniołomów oraz użytkowane siekiery stały się dla społeczności szetlandzkiej elementem jej tożsamości kulturowej.

W interesującym artykule *Being „Mesolithic” in the Neolithic: Practices, places and rock to contrasting regions in South Norway* (s. 67-81) A. Nyland prezentuje wyniki badań pięciu kamieniołomów położonych na zachodnim wybrzeżu Norwegii w rejonie wyspy Bømlo. Są one datowane na około 4000 lat p.n.e. W artykule stosuje metodę *chaîne opératoire*, co jest *novum* w badaniach tej kategorii stanowisk. Autorka uważa, że badania gospodarczych i społecznych funkcji surowca skalnego oraz miejsc jego eksploatacji mogą wskazać kamieniołomy odgrywające istotną rolę w prehistorycznych przemianach społecznych, takich jak przejście od mezolitu do neolitu w południowej Norwegii.

Największy z tych kamieniołomów, położony na małej wysepce Hespriholmen na zachód od wyspy Bømlo eksploatowany był przez myśliwych-rybaków od początku środkowego mezolitu. Dużo uwagi poświęca Autorka intensywnej eksploatacji kamieniołomu ryolitu na szczycie góry Mt Siggjo na wyspie Bømlo przez mezolitycznych myśliwych-zbieraczy na początku wczesnego neolitu, około 4000 BC. Wskazuje to na dłuższe trwanie tradycji mezolitycznych w tej części zachodniej Norwegii.

Podsumowując wyniki badań przedstawionych kamieniołomów, Nyland stwierdza, że poza funkcjami czysto użytkowymi, miejsca wydobywania surowca mogły mieć status „mityczny” i rytualny, materializując czas i minione pokolenia. Dostęp do miejsca eksploatacji, podejmowane działania, a „nawet sama skała, mogły wyrażać pokrewieństwo społeczne lub terytorialne” (*even the rock itself, marked social or territorial affinity*).

Nyland nawiązuje tu do koncepcji Bjørnara Olse-na (2010) traktującego rzeczy jako „byty w świecie”, nabierające znaczenia poprzez współistnienie ludzi z materią, w której utrwała się pamięć o przeszłości. Człowiek powracający kolejny raz do miejsca eksploatacji surowca widział na skale zapis działań poprzedników, nieraz dawnych, co jego relacje z otoczeniem wprowadzało w inny wymiar i w jakieś formy refleksji nad przeszłością.

⁴ Gabriel Cooney, William Megarry, Mik Markham, Bernard Gilhooly, Brendan O'Neill, Joanne Gaffrey, Rob Sands, Astrid Nyland, Toben Ballin, Jenny Murray i Alison Sheridan.

⁵ Riebeckit – minerał należący do krzemianów, zaliczany do grupy amfibolitów. Rzadki, rozpowszechniony tylko w niektórych rejonach Ziemi. Nazwa pochodzi od nazwiska niemieckiego podróżnika Emila Riebecka (1853-1885).

Artykuł *Stonhenge's bluestones* (s. 83-100) napisał Mike Parker Pearson, profesor Instytutu Archeologii Uniwersytetu Londyńskiego. Był on jednym z kierowników projektu *Stonehenge Riverside*, poświęconego nowym badaniom nad identyfikacją źródeł surowców skalnych wykorzystanych do konstrukcji tego słynnego sanktuarium.

Pearson zwraca uwagę, że stan wiedzy o kamieniołomach dostarczających surowca do wznoszenia megalitów jest skromny w porównaniu z wiedzą o kopalniach krzemienia i kamieniołomach dostarczających surowca do produkcji narzędzi kamiennych. W przypadku megalitów uwagę badaczy przyciągał głównie transport bloków skalnych i ich końcowy montaż. Przeszkodą w studiach były trudności w identyfikacji źródeł surowca. Odnośnie do Stonehenge znacznie więcej wiadomo o pochodzeniu mniejszych głazów znanych jako *blue stones*. Geolodzy jako ich źródło zidentyfikowali przed stu laty wzgórze Preseli (Mynydd Preseli) w południowo-zachodniej Walii, położone około 240 km od Stonehenge.

Pearson opiera się na wynikach wykopalisk przeprowadzonych w kamieniołomach. Wskazały one eksploatację surowca od wczesnego mezolitu, co świadczy o znaczeniu tych miejsc dla społeczności zbieracko-łowieckich, poczynając od VIII tys. p.n.e. Jeżeli przejście od mezolitu do neolitu związane było z niemal całkowitą wymianą populacji, jak wskazywałyby na to badania DNA (Brace *et. al.* 2018), to – zdaniem badacza – takie wychodnie i ich symbolizm miały znaczenie dla zasiedlających wyspy wspólnot rolników.

Interesująca jest jego sugestia, że celem wzniesienia Stonehenge było ugruntowanie znaczenia tego miejsca jako wyróżniającej się *axis mundi* i centrum zgromadzeń. Konstrukcja miałaby odgrywać istotną rolę w przewyciężaniu różnicowania etnicznego i regionalnego społeczności neolitycznych i późniejszych, pogłębiając poczucie wspólnoty mieszkańców wyspy. Pearson widzi fenomen megalitów w kontekście zachodzących przemian politycznych i społecznych. Architektura megalityczna przewyciężała neolityczny regionalizm, prowadząc ku ogólnowspirarskiej wspólnotie dzięki nowym formom kultury materialnej i ich symbolice. Transport wielkich bloków kamiennych i wznoszenie z nich monumentalnej architektury stanowiłyby według niego „dramatyczny akt zjednoczenia politycznego i etnicznego”. Nasuwa się refleksja, czy taka interpretacja nie ma odniesień współczesnych jako wyraz resentymentu wobec nara-

stających sprzeczności społecznych w Zjednoczonym Królestwie?

Siódmy artykuł pióra Kate A. Whitaker zatytułowany jest *Sarsen stone quarrying in Southern England: An Introduction* (s. 101-113). Sarsen w postaci bloków krzemionkowego piaskowca występuje w wielu miejscach na równinie Salisbury i kredowych wyżynach Marlborough Downs, w hrabstwie Wiltshire, w południowo-zachodniej Anglii. Surowiec ten odegrał ważną rolę w budowie megalitycznych pomników, w tym Stonehenge i Avebury.

Whitaker wskazuje na rolę etnohistorii oraz przekazów ustnych w badaniach użytkowania sarsenu. Długotrwałe wykorzystywanie tej skały w wielu przypadkach zatarło ślady wcześniejszej eksploatacji, stwarzając trudność w odróżnianiu działalności pradziejowej od nowożytnej. W rezultacie na początku 1974 r. podjęto temat *Sarsen Stones in Wessex* w ramach programu badawczego o nazwie *Evolution of the Landscape Project*, realizowanego w londyńskim Society of Antiquaries. Rozpoczęto od omówienia wcześniejszych badań w artykule *Sarsen Stones in Wessex: the Society's first investigations in the Evolution of the Landscape Project*, opublikowanym w 1977 r. przez Collin Bowen (1919-2011) i Isobel Smith (1912-2005). Następny krok uczynili Mark Gillings i Josh Pollard (2016), zestawiając potencjalne miejsca wydobycia sarsenu w okolicach Avebury.

W artykule zatytułowanym *Carn Menyn and the Stones of south-west Wales* (s. 115-131) Timothy Darvill podjął temat eksploatacji kamieniołomu Carn Menyn w górach na półwyspie Pembroke w południowo-zachodniej Walii. Autor przypomniał, że w latach dwudziestych minionego wieku geolog Herbert Thomas dostrzegł powiązania między wychodniami w Mynydd Preseli w hrabstwa Pembrokeshire a blokami o wadze około 4 ton z niebieskawego plamistego kamienia określanego jako doleryt, otaczającymi sarsenowe trylity Stonehenge. Thomas doszedł do wniosku, że „...some special non-material reason governed the removal of these stones from Pembrokeshire to their present site”. Darvill, nawiązując do Heideggerowskiej idei „rzeczowości”, parafrazuje tę uwagę, pisząc, że „kamiennosc” (*stoneness*) tych materiałów leży w połączeniu materii z jej określonymi właściwościami.

Dalej Autor odwołuje się do wykopalisk archeologicznych w Carn Menyn, na wschodnim krańcu Mynydd Preseli. Wykopaliska w 2012 roku odsłoniły dobrze zachowaną sekwencję stratygraficzną repre-

zientującą trzy główne okresy aktywności wydobywczej, datowanej przez dwanaście dat ¹⁴C. W najwcześniejszym okresie, przypadającym na początek VI i koniec V tys. p.n.e., przedmiotem eksploatacji był drobnoziarnisty, twardy meta-mułowiec o jasnej barwie. Okres drugi, związany z wydobywaniem dolerytu dla Stonehenge, przypada na koniec III tys. p.n.e.; w trzecim okresie, w drugiej połowie i pod koniec II tys. p.n.e. ponownie wydobywano meta-mułowiec.

W podsumowaniu Darvill podkreśla, że ustalona sekwencja eksploatacji kamieniołomu Carn Menyn jest ważna dla zrozumienia szczególnego znaczenia samego miejsca i jego wczesnej historii. Stratygraficznie określone fazy aktywności mają charakter odrębnych epizodów, o zróżnicowanej chronologii, ale zdaniem autora w aspekcie przestrzeni łączy je siła miejsca, czy też „magia” góry. Daje to pretekst do rozszerzenia zakresu pytań o zasady wyboru poszczególnych rodzajów skał i jego przyczyny. Powracając w nich do związku, jaki Jacquetta Hawkes widziała między ludźmi a skałą oraz wspomnianej „rzeczowości” kamienia (*'thingness' of stone*) zauważa, że różne miejsca mogą mieć różne znaczenia, a kamień z każdego z nich mógł mieć określone moce i swoją specyfikę artykułowaną w ówczesnym myśleniu. W takim ujęciu Mynydd Preseli mogłoby być nawet siedzibą bogów, Olimpem prehistorycznej Brytanii. Darvill zauważa, że możliwości spekulacji są szerokie. Z archeologicznego punktu widzenia, skupienie się na skale może przesłaniać inne równie ważne aspekty badań, w przypadku Carn Menyn na przykład wodę wypływającą ze źródeł na zboczach wychodni; od czasów najdawniejszych przypisywano jej właściwości uzdrowicielskie.

Rosemary J. Stewart w artykule *Insights into Portland and Greensand chert use during the Neolithic of south-west England* (s. 133-147) podejmuje temat eksploatacji dwóch odmian chertu o nazwach Greensand i Portland. Pierwszy jest odmianą niezwykle twardą i wytrzymałą o szerokiej gamie kolorów, zwłaszcza odcieni brązowych i pomarańczowych. Wykorzystywany był z różną intensywnością od mezolitu do epoki brązu. W neolicie wyjątkowo duże narzędzia z tego chertu były przedmiotem transportu i handlu.

Chert odmiany Portland jest barwy niebieskawo-szarej; dobrej jakości występuje w południowym Dorset i żwirach rzecznych w Vale of Wardour. W zespołach materiałów krzemianych z mezolitu i neolitu występuje raczej incydentalnie. Z surowca tego wykonywano grotty strzał.

Współautorami artykułu *Crossing the divide: Raw material use in the north-west of the British Isles in the late Mesolithic and Neolithic* (s. 149-162) są Fraser Brown, Antony Dickson i Helen Evans. W artykule przedstawiono wstępne wyniki opracowania artefaktów kamiennych pochodzących z wykopalisk stanowiska kryjącego pozostałości wielu obozowisk, datowanych na okres od mezolitu do środkowej epoki brązu.

Jedenasty artykuł, zatytułowany *Moving mountains: Reciprocating with rock in the Neolithic* (s. 163-178), napisał Steve Dickinson, koncentrujący swoje zainteresowania na badaniach terenowych w Kumbrii (płn.-zach. Anglia). Autor przedstawia możliwości badania odpadków kamiennych z produkcji siekier w IV tysiącleciu p.n.e. w górach Kumbrii, w rejonie Lake District. Badania powierzchniowe i wykopaliska na Pike of Stickle i Scafell Pike wykazały, że na obu występują bogate skupiska górskich stanowisk eksploatacji zieleńca. Pike of Stickle jest znany jako jeden z najważniejszych ośrodków przygotowywania ostrzy siekier kamiennych w neolitycznej Europie (zob. Whittle 1995, 249).

Autor rozwija rozważania nad zasygnalizowanym w tytule aspektem – *reciprocating with rock*, przyjmując, że kamienne źródła posiadają określone kształty, właściwości i potencjał, z którymi neolityczne jednostki i grupy wchodziły w interakcje, przekształcając je i same ulegając transformacji. Autor sięga do teoretycznych założeń nowego materializmu, odchodząc od oceny epistemologicznej artefaktów na rzecz oceny ich charakteru ontologicznego. Takie podejście jest oparte na przesłankach wymagających bardziej szczegółowego rozumienia relacji zachodzących między światami człowieka a przyrody nieożywionej w neolicie (por. Meirion Jones *et al.* 2016). Autor podkreśla, że znaleziska, które nauka zachodnia XXI wieku traktuje jako artefakty archeologiczne, w neolicie mogły być uważane za „żywe” istoty wymagające odpowiedniego podejścia, prześlągnięcia i czci. Jeżeli przekształcenie kamieni górskich było częścią takiej prześlągniętej relacji, mogłoby to znaleźć wyraz także w konstrukcjach neolitycznych, w tym w kręgach kamiennych (por. Richards 2013, 27-9). Z tej perspektywy, według autora, góry mogły same wprowadzić społeczeństwo w stan monumentalnych przemian.

Następny artykuł, zatytułowany *The social context of lithic extraction in Neolithic Britain and Ireland* (s. 179-192), został napisany przez Petera Toppinga, współredaktora książki. Autor powraca w nim do interesujących go od dawna społecznych aspektów

wydobycia różnych skał (por. Topping, Lynott 2005; Topping 2011). Szukając odpowiedzi na pytanie o mechanizmy stymulujące wydobycie surowców, Autor stara się wykorzystać wyniki badań etnograficznych, archeologicznych oraz publikacje brytyjskich i irlandzkich poprzedników: Bradleya (2000; 2005), Cooneya (1998; 2000; 2005; 2017), Edmondsa (1990; 1993), Whittle'a (1995; 2003). W ramach tych badań dąży do skonstruowania niemal globalnego etno-archeologicznego modelu praktyk wydobywczych, z odwoływaniem się do archeologii procesualnej L.R. Binforda (1962; 1979; 1980). W ten sposób otrzymujemy kolejną próbę łączenia danych archeologicznych z analogiami etnograficznymi, szczególnie tam, gdzie materialność etnograficzna reprezentuje skojarzenia metaforyczne. Podobne poszukiwania prowadzone są w archeologii europejskiej od dawna, także w archeologii polskiej (np. Lech 1997; 2020; por. m.in. Burton 1984; Torrence 1986; De Grooth 1997; Olausson 1997; Terradas 1997).

Topping jest kolejnym autorem, który dostrzega w miejscach uzyskiwania surowców kamiennych znamię wyjątkowości. Fakt, że wiele z nich, zarówno w Wielkiej Brytanii, jak też w Irlandii leży poza granicami stałego osadnictwa, sugeruje – jego zdaniem – ich ekskluzywność i prawdopodobnie ograniczony dostęp. Topping zwraca uwagę, że chociaż prawie wszystkie społeczności eksploatujące podobne miejsca miały lokalne, łatwiej dostępne źródła surowców, to je ignorowały na rzecz trudniej osiągalnych, ale położonych w miejscach mających specjalne znaczenie. Autor nie rozpatruje, niestety, podstawowego zagadnienia: czy surowce występujące w miejscach specjalnych były tej samej jakości lub gorsze w stosunku do surowców dostępnych lokalnie? Dopiero taka okoliczność przemawiałaby za tezą o wyjątkowym znaczeniu skał pochodzących ze złóż w miejscach specjalnych. Jeżeli byłyby to surowce lepsze, to bardziej prawdopodobne jest, że to jakość surowca decydowała o odwiedzeniu danego miejsca. Także jego specjalny charakter mógł powstać z tego powodu.

Ostatni artykuł, autorstwa dr Susan Greaney pt. *A whiter shade of pale: Powerful relationship between Neolithic communities and the underworld at Monkton Up Wimborne, Dorset* (s. 193-206) jest kolejną pracą nawiązującą do nowego materializmu. Badane w 1997 roku przez Martina Greena stanowisko Monkton Up Wimborne w Dorset jest z wielu powodów wyjątkowe. Składa się z dużego centralnego szybu otoczonego pierścieniem mniejszych jam. Chociaż nie jest ono bezpośrednio związane z wydoby-

ciem kamienia, to według Autorki jego zbadanie wraz z kontekstem krajobrazowym może wiele powiedzieć o tym, jak pozyskiwanie krzemienia wpisywało się w szersze relacje społeczne i wierzeniowe, które ludność neolitu mogła utrzymywać ze światem podziemnym. W tym kontekście istotne są, jej zdaniem, poglądy znanego badacza neolitu prof. Juliana Thomasa wskazujące, jak ludzie mogą wchodzić we wzajemne relacje z substancją ziemi (Thomas 1999). Greaney rozpatruje również problem władzy, a przez to sprawczości, możliwość splątania (*entanglement*) bytów innych niż ludzie w relacje władzy z ludźmi. Jeśli tak, to czy można dotrzeć do tych relacji poprzez ślady w zapisie archeologicznym, pyta retorycznie autorka.

Recenzowana książka przynosi dużo cennych, częściowo mało znanych informacji na temat prehistorycznej eksploatacji skał w kamieniołomach w Wielkiej Brytanii i Irlandii, z nielicznymi odniesieniami do kopalń krzemienia. Bardzo interesujące jest ukazanie szerszego niż zwykle kontekstu jej funkcjonowania. Odnotować należy szeroki wachlarz stosowanych podstaw teoretycznych, od obecnych już od dłuższego czasu w archeologii krajobrazu (np. Zimmermann 2009), w *chaîne opératoire* (por. Burdukiewicz 2012), poprzez miejsca pamięci (zob. np. Gediga *et al.* red. 2015) po najnowsze trendy nowego materializmu, studiów nad rzeczami, relacjami między ludźmi a materiałami, z którymi wchodzi oni w interakcje. Wprawdzie metafizyczne podejście do rzeczywistości, jakie proponuje ten kierunek, znajduje wielu krytyków (np. Barrett 2016; Ribeiro 2019; Mamzer 2021), tym niemniej autorzy prezentowanych tekstów dochodzą tą drogą do interesujących, chociaż często kontrowersyjnych konkluzji. Dlatego z zainteresowaniem należy oczekiwać, jaki oddźwięk znajdą one wśród badaczy europejskich i pozaeuropejskich miejsc eksploatacji surowców – kopalń i kamieniołomów.

Redaktorzy książki wyrazili we wstępie satysfakcję z faktu, że udało się w opublikowanym tomie zebrać artykuły badaczy zajmujących się bardzo szerokim spektrum zagadnień związanych z prehistorycznym górnictwem. Zwraca jednak uwagę marginesowe potraktowanie – ze szkodą dla książki – brytyjskich kopalń krzemienia należących do najlepiej poznanych w Europie i zupełne pominięcie kontynentalnych. Nadużyciem wobec nabywców i czytelników jest wprowadzająca w błąd tytułowa informacja, że książka dotyczy również Europy kontynentalnej. Wbrew tej zapowiedzi – *in Neolithic Europe*, otrzymaliśmy omówienie stanowisk z obszaru brytyjsko-irlandzkie-

go i jednego norweskiego, czyli ważnej, ale skromnej terytorialnie części Europy. Na koniec dodać należy, że na zakres znaczeniowy użytych w tytule książki terminów *mining* i *quarring* zwrócił swego czasu uwagę prof. Weisgerber (2008, 307-314; por. także Lech 1981, 19; Leligdowicz 1983, 406).

Staranne przygotowanie tekstów, dobrze opracowana strona graficzna – dobre zdjęcia oraz tabele i mapy, a także załączona do każdego artykułu bibliografia, uwzględniająca oprócz najnowszej literatury przedmiotu także starsze publikacje, sprawia, że w rezultacie otrzymujemy publikację urozmaiconą pod względem tematycznym, poszerzającą naszą wiedzę z zakresu prehistorycznych kopalń i kamieniołomów w omawianej części zachodniej Europy.

BIBLIOGRAFIA

- Balcer B. (1975). *Krzemień świciechowski w kulturze pucharów lejkowatych. Eksploatacja, obróbka, rozprzestrzenienie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Balcer B. (1995). The relationship between a settlement and flint mines. A preliminary study of the Eneolithic workshop assemblages from Ćmielów (Southern Poland). *Archaeologia Polona*, 33, 209-221.
- Balcer B. (2002) *Ćmielów – Krzemionki – Świciechów. Związki osady neolitycznej z kopalniami krzemienia*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnografii PAN.
- Barrett J.C. (2016). The New Antiquarianism? *Antiquity*, 90, 1681-1686.
- Borkowski W., Migal W., Sałaciński S., Zalewski M. (1989). Urgeschichtlicher Feuersteinbergbau im Gebiet von Krzemionki. Ein Bericht zum Stand der Forschung. *Praehistorische Zeitschrift*, 64(2), 164-207.
- Borkowski W., Migal W., Sałaciński S., Zalewski M. (1991). Possibilities of investigation Neolithic flint economies, as exemplified by the banded flint economy. *Antiquity*, 65(248), 602-627.
- Burdukiewicz J.M. (2012). *Chaîne opératoire* (sekwencja operacyjna). W: S. Tabaczyński, M. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Chmielewska M. (1988). The Early Bronze Age Flint Mine at Site II, Polany, Radom District. *Przegląd Archeologiczny*, 35, 139-181.
- Cooney G., Mandal S. (1998). *The Irish Stone Axe Project*, Monograph 1. Bray: Wordwell.
- Gediga B., Grossman A., Piotrowski W. red. (2015). *Miejsca pamięci: pradzieje, średniowiecze i współczesność*. Biskupin – Wrocław: Muzeum Archeologiczne w Biskupinie. Biskupińskie Prace Archeologiczne, 10, Polska Akademia Nauk – Oddział we Wrocławiu. Prace Komisji Archeologicznej, 20.
- Ginter B. (1974). Wydobywanie, przetwórstwo i dystrybucja surowców i wyrobów krzemienych w schyłkowym paleolicie, północnej części Europy Środkowej. *Przegląd Archeologiczny*, 22, 5-122.
- de Grooth M. (1997). Social and economic interpretations of the chert procurement strategies of the Bandkeramik settlement at Hienheim, Bavaria. *Analecta Praehistorica Leidensia*, 29.
- de Grooth M. (2008). Flint working at the early linearbandkeramik settlement of Geleen-Janskamperveld. W: P. Allard, F. Bostyn, F. Giligny, J. Lech (red.), *Flint mining in the Prehistoric Europe*. European Association of Archaeologists, 12th annual meeting Cracow, Poland, 19th-24th September 2006.
- Lech J. (1981). Flint mining among the early farming communities of Central Europe. *Przegląd Archeologiczny*, 28, 5-55.
- Lech J. (1983). Flint mining among the early farming communities of central Europe. Part II. The basis of research into flint workshops. *Przegląd Archeologiczny*, 30, 47-80.
- Lech J. (1997). Remarks on prehistoric flint mining and flint supply in European archaeology. W: A. Ramos-Millán, M.A. Bustillo (red.), 611-637.
- Lech J. (2020). Borownia. Prehistoryczna kopalnia krzemienia pasiastego z listy światowego dziedzictwa. *Przegląd Archeologiczny*, 68, 2020, 199-276.
- Lech J., Leligdowicz A. (1980). Die Methoden der Versorgung mit Feuerstein und die lokalen Beziehungen zwischen den Siedlungen und Bergwerken im Weichselgebiet während des 5. bis 2. Jt. v. u. Z. W: F. Schlette (red.), *Urgeschichtliche Besiedlung in ihrer Beziehung zur natürlichen Umwelt* (151-184). Halle (Saale): Wissenschaftspublizistik der Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg. *Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg* 6.
- Leligdowicz A. (1983). Recenzja *5000 Jahre Feuersteinbergbau. Die Suche nach dem Stahl der Steinzeit*, bearbeitet von G. Weisgerber unter Mitarbeit von R. Slotta und J. Weiner, Bochum, Deutsches Bergbau-Museum. Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum. Bochum, Nr 22.
- Mamzer H. (2021). *Jak człowiek konstruował świat i siebie samego. Archeologia w procesie humanizacji świata*.

- Poznań: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Olausson D. (1997). Craft specialization as an agent of social power in the south Scandinavian Neolithic. W: R. Schild, Z. Sulgostowska (red.), *Man and Flint. Proceedings of the 7th International Flint Symposium* (269-278). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Olsen B. (2010). *In Defense of Things. Archaeology and the Ontology of Objects*. Alta Mira Press, Lanham, MD.
- Pétrequin A.M., Gauthier E., Sheridan A. (2017). Alpine jades: from scientific analyses to Neolithic know-how. W: *The exploitation of raw materials in Prehistory* (354-367). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Ribeiro A. (2019). Archaeology and the new Metaphysical Dogmas: Comments on Ontologies and Reality. *Forum Kritische Archäologie*, 8, 25-38.
- Thomas J. (1999). *Understanding the Neolithic*. London: Routledge.
- Terradas X. (1997). Lithic raw material procurement strategies by the Yamana people (Tierra del Fuego, Argentina). W: R. Schild, Z. Sulgostowska (red.), *Man and Flint. Proceedings of the 7th International Flint Symposium* (123-126). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
- Torrence R. (1986). *Production and exchange of stone tools. Prehistoric obsidian in the Aegean*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weisgerber G. (2008). Mine or Quarry: that is the Question. W: Z. Sulgostowska, A. J. Tomaszewski (red.), *Man – Millenia – Environment. Studies in honour of Romuald Schild*. Warszawa: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences.
- Whittle A. (1995). Gifts from the earth: symbolic dimensions of the use and production of Neolithic flint and stone axe. *Archaeologia Polona*, 33, 247-259.
- Zimmermann A., Wendt K.P., Frank T., Hilpert J. (2009). Landscape archaeology in Central Europe. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 75, 1-53.

Andrzej Leligdowicz